

**התפתחות דרך המסחר
"מוויקינגים ליוונים":
פרקי אתנוגינזיס
של וויקינגים, סלאבים, כוזרים ויהודים**

**The Ethnogenesis of Vikings, Slavs, Khazars and Jews:
The Evolution of the commercial route
"From the Vikings to the Greeks"**

אולגה גנזר

המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן

Olgagen1@walla.co.il

כנס האגודה הגיאוגרפית הישראלית, אוניברסיטת תל-אביב, חנוכה תשס"ז, 2006

מטרות המחקר

- לבחון את הגורמים העיקריים להיווצרות דרך המסחר "מויקינגים ליוונים" - הפקטורים להיווצרות הדרך הם כלכליים ועדתיים (אתניים), ביניהם נמנים: הסחר הבינלאומי, אספקת לחם לרוסיה, מסחר בעבדים, כסף, דבש, שעווה, פרוות ועורות וכו'
- לברר את תפקידה של הדרך באתנוגינזיס של וויקינגים, סלאבים, מוסלמים כוזרים ויהודים במישור הרוסי במאות ה-XI וה-X, בעיקר. זהו אזור בו קמה והתחזקה רוסיה של קייב.

מבנה המחקר:

- תיאור המסלולים הגיאוגרפיים של נתיבי המסחר
- תיאור הבסיס הגיאוגרפי של הדרך (מישור, מערכת נהרות, אקלים, יערות, השפעת תנאי הסביבה על האדם)
- דמוגרפיה של המישור המזרח-אירופי (הרוסי)
- צורות השלטון וגביית מסים
- מסחר (סוגי סחורה, אופן העברתה, הסכמי סחר)

רקע תיאורטי:

- תיאורית המורכבות (**Complexity**)
- העמקת המורכבות (**Complication**)

רשימת מושגי יסוד תיאורית המורכבות:

- התהוות תכונות חדשות (Appiarence of New Emerging Properties)
- **ריבוד** (Superposition) תכונות חדשות, כאשר אף אחת מהן לא מקבלת ביטוי מכסימלי, אלא ביטוי חלקי בלבד תוך התחרות עם אחרות וקיום הדדי עמן.
- **ארגון עצמי** (Self Organisation) והיווצרות של מבנה איכותי שונה של מערכת
- **התפשטות חידושים** (Innovation Diffusion) כמכשיר של ארגון עצמי
- **ביפורקציה** (Bifurcation), סיעוף – זהו שינוי איכותי בהתנהגות של מערכת מורכבת.
- **סף סיעוף קריטי** (Critical Bifurcation Thresh-old) שמגדיר הופעה של שינוי איכותי
- **התפתחות חד-מגמתית** (Uni-linear Evolution) – בין הביפורקציות ישנה מגמה אחת. אם המערכת אינה מצליחה להיות נשלטת על-ידי סדר דומיננטי, כלומר, מתרחש בה קיום הדדי של מספר מגמות שינוי, המערכת נכנסת לשלב אחר של התפתחות חד-מגמתית עד שמתקרבת לסף קריטי אחר, ביפורקציה חדשה.
- **כאוס** (Chaos), תוהו ובוהו – הצטברות של ביפורקציות שונות בזמן ובמרחב.

תיאור המסלול הגיאוגרפי של הדרך

הדרך מויקינגים ליוונים היא אחד מקלסטר נתיבים אשר התפתחו מתוך מטרה אחת – העברת משאבים למקומות בהם לא נמצאו כאלה.

הכיוון הכללי:

בכל מקרה הדרך מזרחה יצאה מהים הבלטי^[1]. משם על הימאים היה לחצות את המפרץ הפיני ודרך הנהר ניווה להגיע לאגם גדול הקרוי ימת לדוגה, לשוט בנהר וולחוב, להתעכב מעט בעיר המוכרת בשם אלדייגיובורג (Алдейгъбуорг) – חלקם השתקעו באזור על-מנת לעסוק בחקלאות ולגדל ילדים, אך רובם המשיכו לטובת מטרות אחרות. מדובר על סוחרים שעליהם היה לבחור את המסלול להמשיך עד דנייפר או וולגה, הנהרות הראשיים של רוסיה^[2].

[1] + [2] ג'ונס (Jones), 2005, 252-253

הבסיס הגיאוגרפי:

- המורפולוגיה של האזור - מישור,
- ההידרולוגיה של המישור - מערכת מסועפת של נהרות,
- האקלים - קונטיננטאלי (יבשתי),
- התכסית - צמחייה עשירה: יערות.

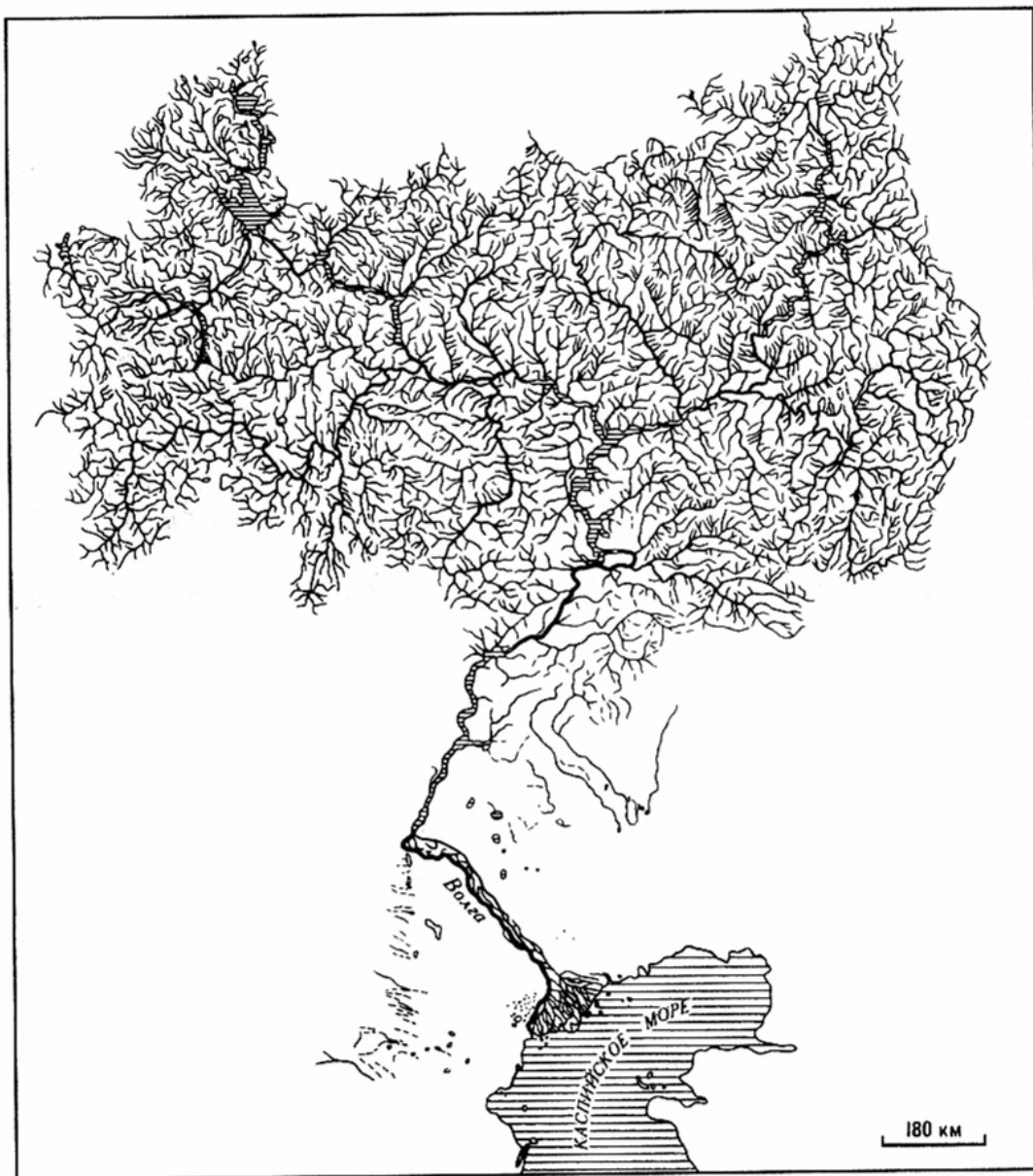

Рис. 63. Речная сеть бассейна Волги
(Волжское «древо»)

"העץ" של וולגה:
רשת יובליו של הנהר
מתוך: אלכסייב, 2003, 99

אתנוגרפיה של המישור המזרח-אירופי (הרוסי)

שבטים סלאביים

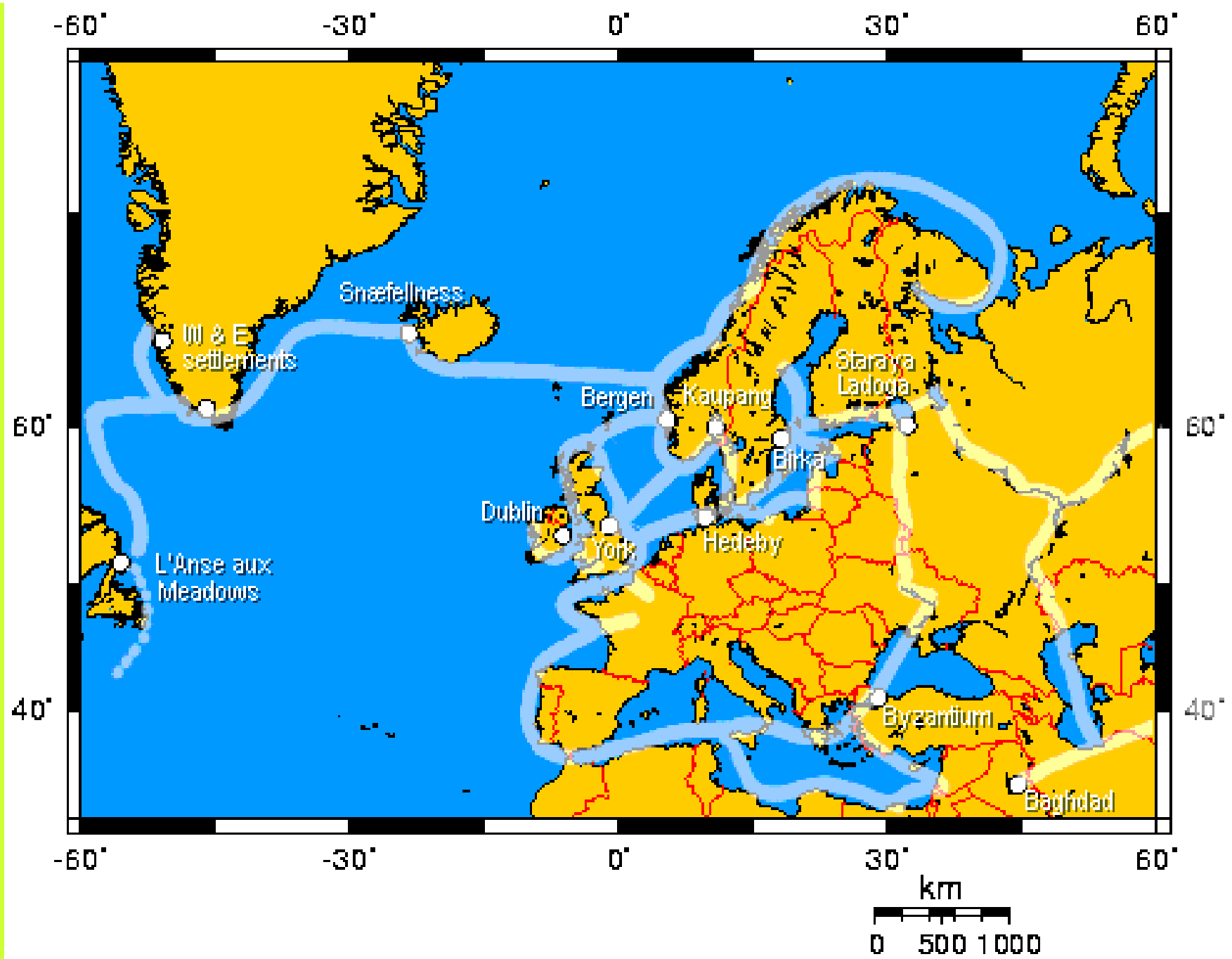
מפה "שבטים ועמים במישור הרוסי"
Gilbert Martin,
RUSSIAN HISTORY ATLAS

ויקינגים

מפה "THE SCANDINAVIAN
"MIGRATIONS 800-1000 AD
Gilbert Martin, RUSSIAN HISTORY
ATLAS, 11

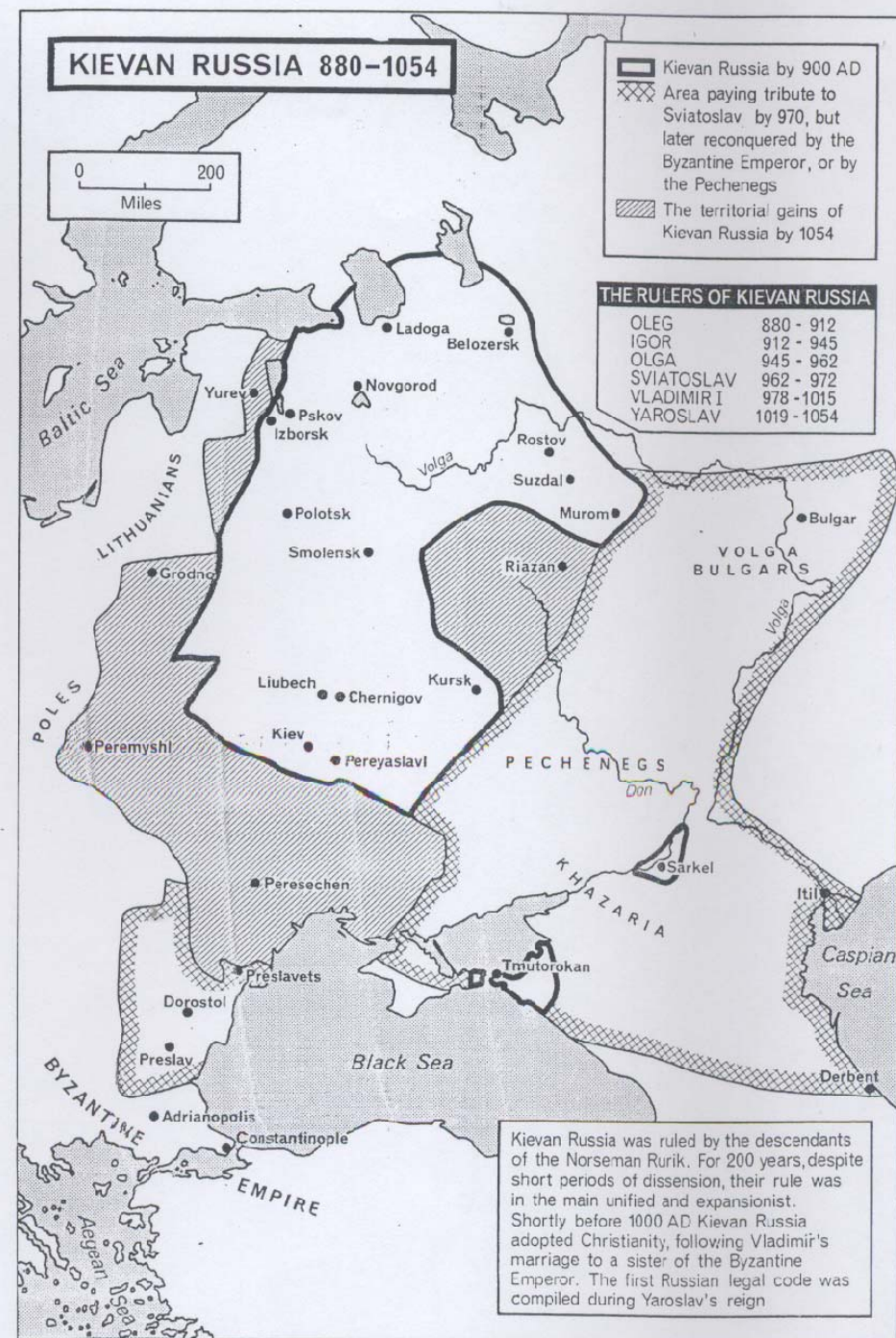

מתוך: http://www.hurstwic.org/history/articles/daily_living/text/Towns.htm

רוסיה של קייב (המישור הרוסי)

" KIEVAN RUSSIA 880-1054 AD" מפה
Gilbert Martin,
RUSSIAN HISTORY ATLAS, 13

מפת רוסיה של קייב במאות ה-IX – XII: גביית מיסים ע"י הנסיכים

Киевская Русь
в IX-XII вв.

Карта:

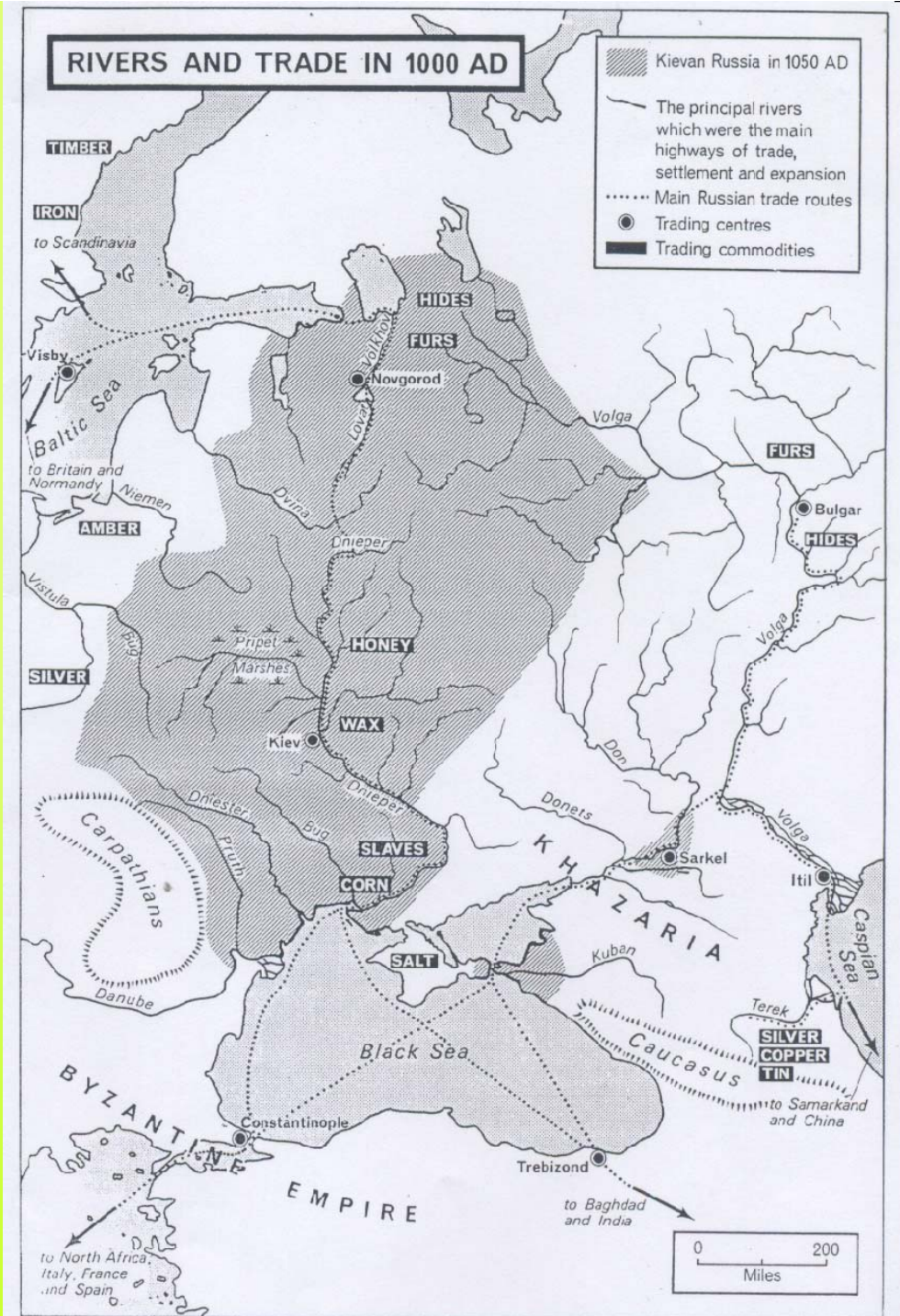
Сбор полюдья
киевскими
князьями

מתוך:

<http://www.emc.komi.com/01/02/175.htm>

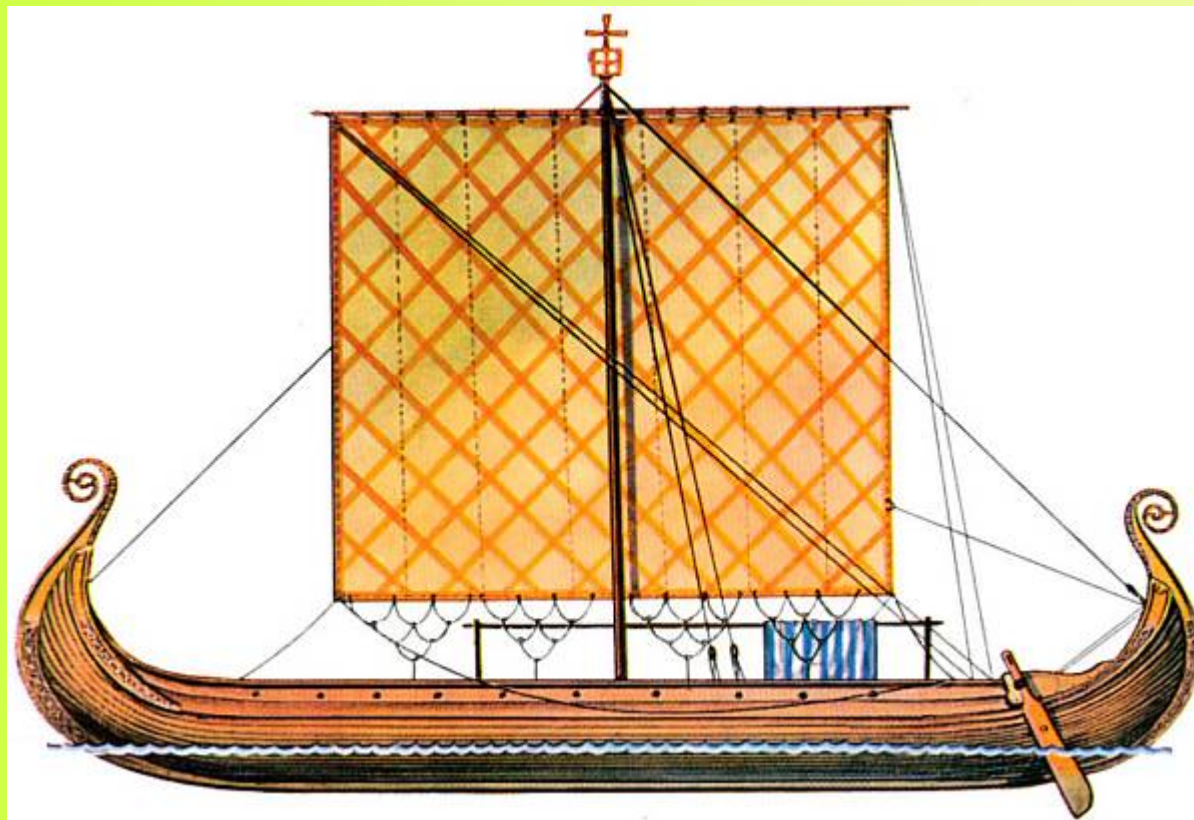
דרכים וסוגי סחורה עיקריים

מפה "Rivers and trade in 1000 AD"
RUSSIAN HISTORY ATLAS, 14
Martin Gilbert,

כלי שיט

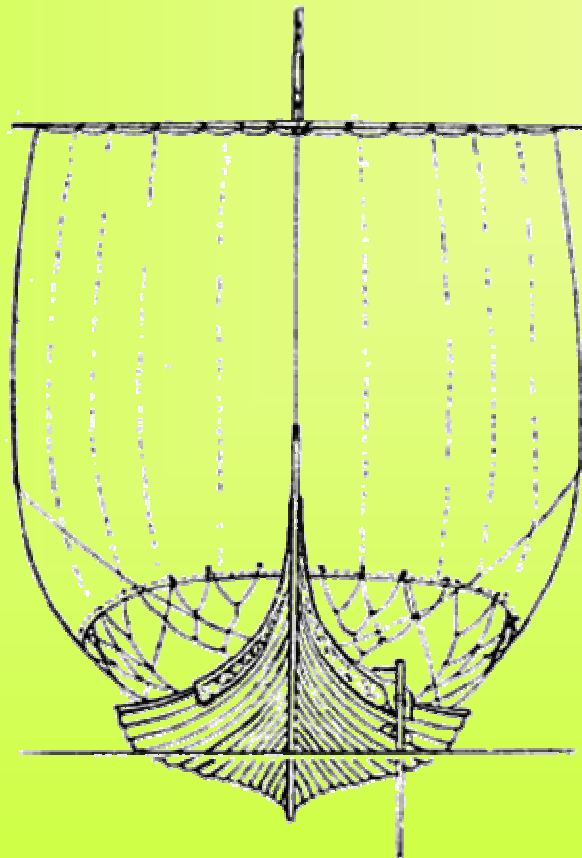
Гокштадский корабль (дракар) (IX в.). Общий вид

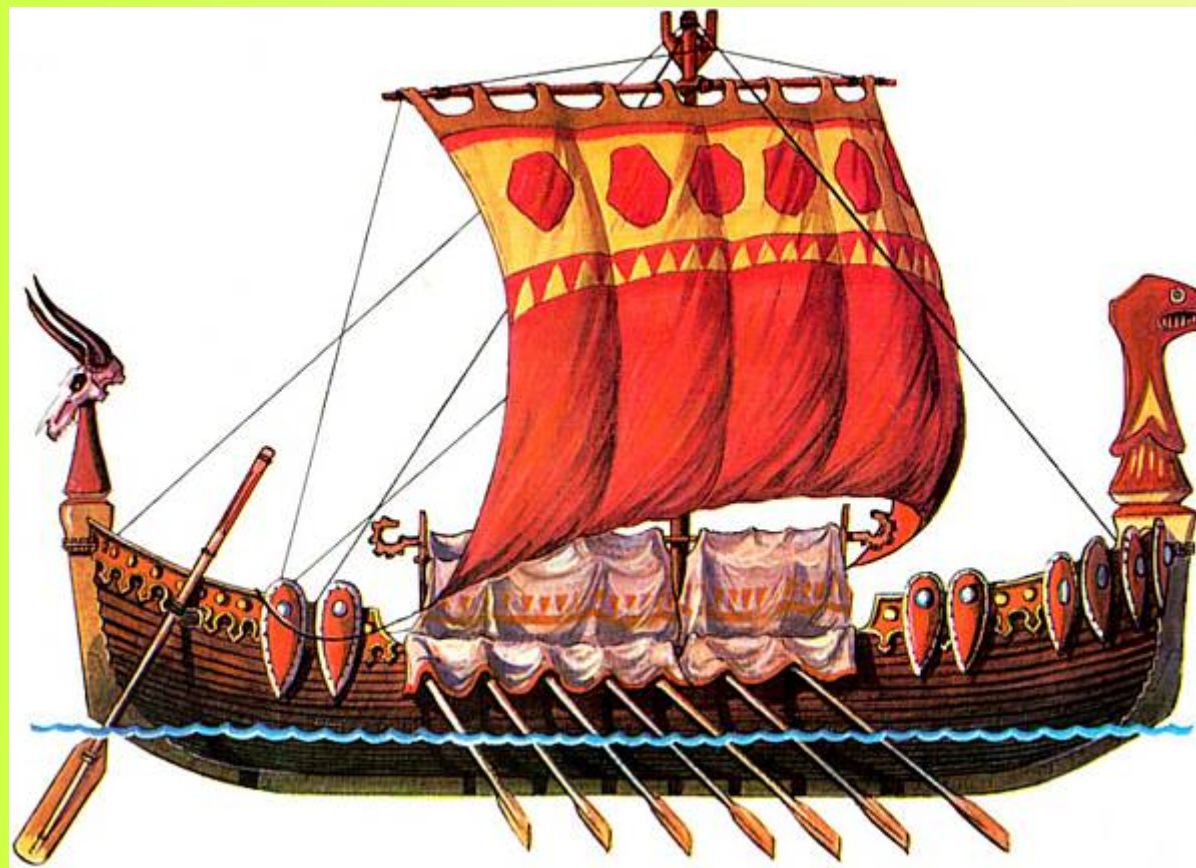
נמצא ב- 1880 בנורבגיה אורך: 24 מ' רוחב 5.1 מ' תורן כ- 13 מ'
אורך משוט 5.5 מ' בעל 16 זוגות משוטים עשוי כולו עץ אלון

מתוך: <http://www.xlegio.ru/hockstadt.htm>

Гокштадский корабль (дракар). Вид сзади

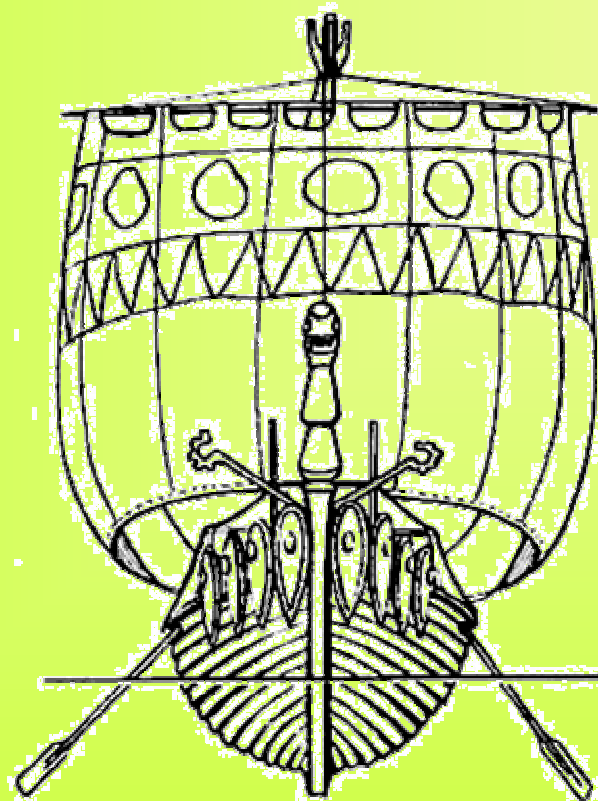

Русская боевая ладья (лодья). Общий вид

Лодья представляла собой довольно большое судно, на котором размещались 40 и более человек. Для увеличения вместимости к долбленому из целого дерева корпусу по бокам наращивались борта из досок.

Русская боевая ладья (лодья). Вид спереди

Взятие города Бердаа во время похода русских на Каспийское море. 943-944 г.г.
Кочергин .М.Н

מסע רוסים בדרכם לים הכספי

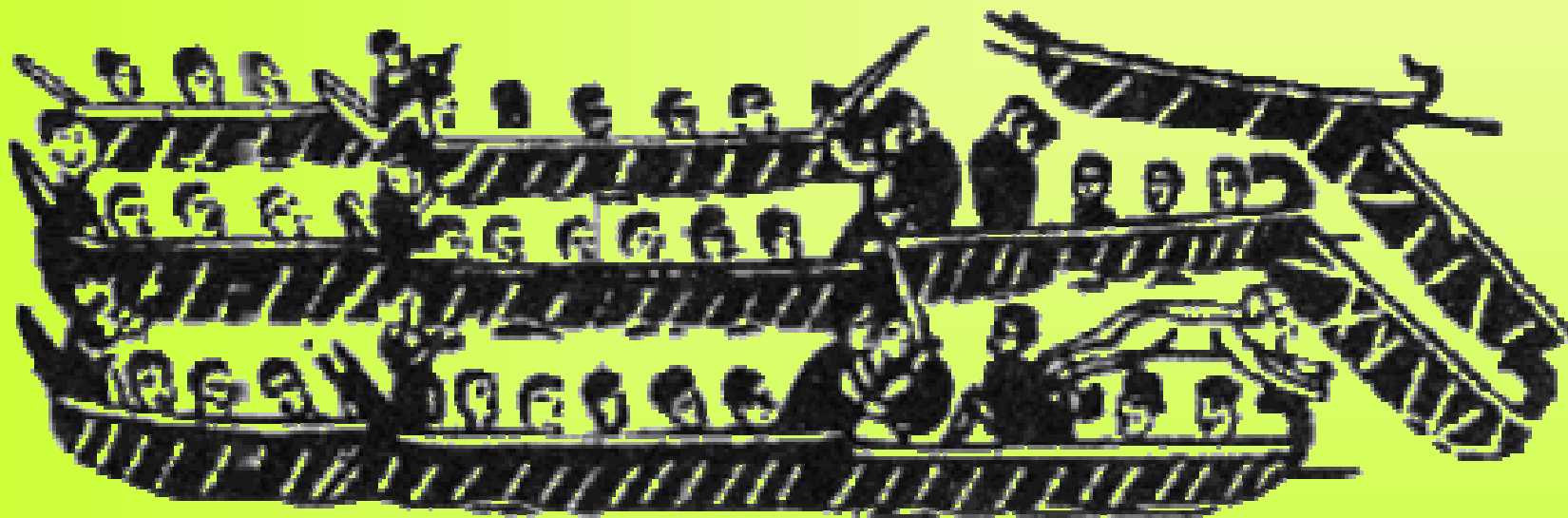
מתוך: http://www.xlegio.ru/pubs/russian_fleet/pic-kasp.htm

סירות רוסיים, ציור, דברי הימים, יוון

Русские ладьи. По рисунку древних греческих летописей.

סירות רוסים, ציור, דברי הימים, יוון

Русские морские набойные ладьи.
По рисунку древних греческих летописей.

מתוך: <http://www.shiphistory.navy.ru/starttr.htm>

מסקנות

היווצרות רוסיה של קייב כמדינה
התרחשה באופן הדרגתי ומורכב
תוך כדי העמקת מורכבות
של ההרכב האתני,
צורות השלטון,
שיטות גביית המיסים,
מערכת המסחר וכו'.

השפעת ויקינגים במישור הרוסי:

- התפתחה מערכת היחסים בין הפולשים הסקנדינביים לבין השבטים הסלאביים שכבר היו במישור הרוסי, ואמצעי השליטה - שיטת גביית המיסים.
- שיטת גביית המיסים, שהייתה נהוגה אז, וצורת השלטון גרמו להיווצרותה של רשת, כאשר כל מה שנגבה, או נשדד, העשיר את הנסיכים (קניאזים). אלה נאלצו לחפש דרכי הובלה ושווקים למסחר.

הוקמו ערי מסחר,
אשר המשיכו להתקיים
ולפרוח חלקן עד עצם
היום הזה (נובגורוד,
פולוצק, רוסטוב,
סמולנסק, צ'רניגוב כו'),
והן שיחקו תפקיד מכריע
בהיווסדות רוסיה של קייב
בשטח שבין ימת לדוגה
(Ладога) ועד הים
השחור.

תפקידה של כוזריה בהיווצרות העם הרוסי :

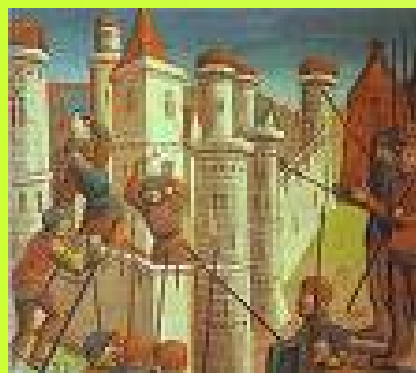
יחסי הגומלין עם כוזריה מצטיירים כהתפתחות
מערכת מורכבת על-פני רצף חד-מגמתי בין
ביפורקציה לביפורקציה עד אשר מתפרק הגוף
(כוזריה) על-מנת לפנות את מקומו למערכת מורכבת
עוד יותר - רוסיה של קייב.

ההשפעה הביזנטית:

חייבים לציין את מערכת הקשרים והשפעותיהם
ההדדיות שבין השבטים הסלאביים המזרחיים
והאימפריה הביזנטית, אשר להם שמור תפקיד נכבד
בפרק זה של היסטוריה: תהפוכות היחסים על בסיס
רצונה העז של רוסיה לסחור ותפיסתה את רוסיה בעיניי
ביזנטיון ככוח צבאי מתעצם, וכן הרחבת תחומי השליטה
של הכנסייה הנוצרית.

ההשפעה הביזנטית:

מספר מצבי ביפורקציה:

- הסכמי המסחר בין ביזנטיון לבין רוסיה של קייב,
- אימוץ השפה הסלאבית כשפה רשמית ברוסיה,
- מעברה של רוסיה לדת נוצרית פרבוסלאבית,
- יצירת אמצעי/מכשיר להתפשטות הנוצרות כחידוש ע"י שני מיסיונרים, קיריל ומיתודיי, שבנו כתב קירילי, ותירגמו את הברית החדשה לשפה סלאבית העתיקה.

כתב קירילי עתיק

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Жж	Зз	Ии	Йй/Й
Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу/У
Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъъ	Ыы	Ьь/Ь	Ээ/Э
Юю	Яя	ѦѦ	ѢѢ	ѤѤ	ѦѦ	ѨѨ	ѬѬ	ѮѮ	ѰѰ
ѲѲ	ѴѴ	ѶѶ	ѸѸ	ѺѺ	ѼѼ	ѾѾ	ѿѿ	ѿѿ	ѿѿ

יהודים במישור הרוסי וסביבתו

רשת פעילויותיהם של יהודים, וכן
יוונים, במשך מאות שנים בדרכי
הסחר של אירופה המזרחית
סייעה להתפתחות הגורמים
הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים
להיווצרות רוסיה של קייב
כמדינה.

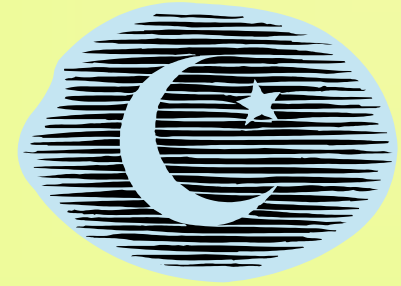
**מפת רשת המסחר של רדהנים (סוחרים יהודים),
כפי שתוארה על-ידי אבן חרדדבה בספרו "דרכים וממלכות"**

Map of Eurasia showing the trade network of the Radhanites,
c. 870 CE, as reported in the account of ibn Khordadbeh
in the Book of Roads and Kingdoms

מתוך: <http://he.wikipedia.org/wiki>

ההשפעה המוסלמית

אי אפשר לשלול לגמרי את ההשפעות
של מוסלמים (ערבים וטיורקים[1]).

[1] ג'ונס (Jones), 2005, 267

הדרך "מויקינגים ליוונים" היא הכלי הכלכלי אשר הניע את כל תהליך ההתהוות של המעצמה החדשה - רוסיה של קייב

- הקונסולידציה, התהוות העם הרוסי, לא התרחשה על בסיס איחוד האומה, אלא גיבוש מדינה מתוך העמים והשבטים שחדרו במהלך ההיסטוריה למישור המזרח-אירופאי והתמקמו בו.
- הפיכת השבטים הסלאביים לאומה הרוסית התאפשרה באמצעות יחסי סחר, צורת שליטה מסוימת, יחסים צבאיים ומנגנון סוציאלי.
- כמאתיים שנות נישואים מעורבים, החלפת שפה, המרת דת תחת השפעה ביזנטית מתחזקת ועוד האיצו את התהליך עוד יותר.

בחינת הבסיס התיאורטי: בולטים האלמנטים האוניברסליים של כל מערכת מורכבת.

- **המבנה ההיררכי הוא אחד מסימני ההיכר של מערכת מורכבת. כיצד זה בא לידי ביטוי?**
- **למשל, המבנה ההיררכי של רשת היישובים. לאורך הדרך התפתחו ערי המסחר בהתאם לקרבתן הגיאוגרפית לנתיבי הסחר.**

האלמנטים האוניברסליים של מערכת מורכבת

- השוני בין מערכות בקשרי חוץ, או היעדרן של קשרים כאלה, בכל ארץ עם כל אחת מן הממלכות של התקופה. הקרבה הגיאוגרפית ואלמנט הנגישות הכתיבו אותה לא אחת. זכינו לממצא כתוב - **מכתבו של חסדאי אבן שפרוט אל מלך כוזריה המצביע על כך, שקשרי החוץ של ספרד לא היו זהים לאלה של הביזנטיון.**
- מרכיב נוסף בתוך המערכת הגדולה היא **הרשת החברתית, דרכה התפשטה הדת הנוצרית אל רוסיה של קייב**

האלמנטים האוניברסליים של מערכת מורכבת

- מבין המאפיינים הרבים של המערכת המורכבת הנדונה בולט הנושא של הביפורקציות הרבות, אשר מיוצגות ע"י שינויים איכותיים בהתנהלות המערכת המורכבת, שרוכשת את התכונות החדשות להתנהלותה ועל-ידי כך מעמיקה את מורכבותה. אפשר לציין מספר רב של ביפורקציות בהן דנה העבודה. לאורך כל ההיסטוריה מישהו או משהו "עמד על הדרך" במובן הישיר, כגון האשדות על דנייפר, או במובן העקיף.

הביפורקציות שאותרו:

- כניסתם של וויקינגים למישור הרוסי - הופעתה של קבוצה אתנית חדשה, שלא נמצאה במישור קודם לכן, ללא ספק משפיעה על אופן התנהלותם של השבטים הסלאביים. מאז ניתן לעקוב אחר רצף של ביפורקציות נוספות:
- השתלטותם של הוויקינגים על נובגורוד, הרחבת שטח שליטתם ע"י אולג (במסעו לקונסטנטינופול עקף את קייב).
- השתלטותם על קייב (אסקולד ודיר), וכעבור עשרים שנים השתלט על קייב איגור (תחת חסותם של הכוזרים).
- איגור ריכז תחת שליטתו את השבטים הרוסים, הצליח לאחד את אנשי קייב ודריבליאנים ועל-ידי כך חיזק את המערכת בה פעל.
- כל אלה מהווים שינוי איכותי של תכונות המערכת.

הביפורקציות שאותרו:

- כוזרים עם גביית מיסי המכס,
- פולובצים שהמתינו על אשדות דנייפר על מנת לשדוד כל עובר ושב,
- לאחר הנקמה המתוחכמת על מות בעלה, אולגה חיזקה את המערכת על-ידי הנהגת שיטת גביית מיסים חדשה. זהו שינוי איכותי, אשר השפיע על צורת ניהול המדינה לתקופה ארוכה.
- כל אירוע של הפסקת המסחר על-ידי ביזנטיון הוביל לפעילות צבאית מצד רוסיה. רוסיה נלחמה על הזכות לסחור עם יוונים, כיוון שהמערכת צריכה הייתה להמשיך להתקיים: הסחורות אמורות היו להגיע לשווקים, בעלי אמצעים להמשיך להתעשר...
- היעלמותה של ממלכת הכוזרים פינתה מקום בזירת ההיסטוריה למערכת חדשה – התעצמות רוסיה של קייב.
- בתקופה מאוחרת יותר - המונגולים, שדרשו את מיסיהם, או לחילופין לקחו לעבדות את המסרבים לשלם, או פשוט הרגו אותם,
- וכן - הטטארים מחצי האי קרים, אשר שלטו על היציאה אל שוקי אירופה דרך הים השחור.

מה הביא את רוסיה של קייב לסופה? זהו שילוב של גורמים שונים.

- מבין הגורמים החיצוניים, כדאי להתחיל מביפורקציה ראשונית - חיסולה של כוזריה על-די סביאטוסלב - דבר, אשר שיחרר את פולובצים מלחצים ועורר אותם לתקוף את רוסיה.

- הגורמים הפנימיים החלו מכך שהקניאז' הגדול סביאטוסלב החליט להעתיק את הבירה לפריאסלאבל, עיר בולגרית. בעצם, הוא נטש את קייב, כאשר אמו (אולגה) וילדיו עדיין בעיר. פולובצים ידעו על כך, תקפו את העיר, השתלטו עליה. סביאטוסלב היה בדרכו חזרה, ועל האשדות הותקף על-ידי פולובצים וחוסל על-ידם.

ביפורקציות נוספות, מאוחרות יותר:

פלישת המונגולים למישור הרוסי ב 1219 (צ'ינגיס-חאן) ובעיקר, באטו-חאן (1238).

למרות שלא עניין אותם הפן התרבותי-חברתי, הם לא ניסו להשפיע על דת או שפה או כל דבר אחר.

כל מטרתם הייתה גביית מיסים, אך במידה שסיכלה כל טעם אפשרי למסחר, כיוון שעל הסוחרים היה להעביר את כל הרווחים לפולשים.

המונגולים החליפו את שיטת גביית המיסים: "פולודייה" (מס גולגולת) הופסקה והוחלפה בשיטה שונה – "דאנ" [дань] בשפה הטיורקית, וזה נמשך עד 1480 בערך.

ג'ינגיס חאן, "הסנונית הראשונה" של
הפלישה המונגולית

התוצאה:

דרך המסחר עם ביזנטיון נשכחת,

רוסיה מצפינה,

כל האזור הופך

ל"סטפ' פרוע" [дикая степь] –

רוסיה של קייב חדלה להתקיים.

זה הזמן בו החלו העימותים

עם הטטארים של חצי האי קרים

[крымские татары].

כל התקופה מתאפיינת

במספר רב של אירועים,

אשר נתנו התחלה לאתנוגינזיס

של אומה חדשה –

אוקראינה [Украина]

או מאלורוסיה [Малоросия],

משמעו "רוסיה הקטנה".

סיכום

חקר היווצרותה של דרך המסחר "מוויקינגים ליוונים" הינו חקר התהוות מערכת מורכבת במרחב גיאוגרפי ובתקופות מסוימות.

במטרה לבחון את הגורמים העיקריים להיווצרות דרך המסחר "מוויקינגים ליוונים" נעשתה סקירה היסטורית-גיאוגרפית, ועלו הפקטורים הכלכליים והעדתיים (אתניים), ביניהם נמנים: הסחר הבינלאומי, אספקת לחם לרוסיה, מסחר בעבדים, כסף, דבש, שעווה, פרוות ועורות וכו'.

כמו כן, התבהר תפקידה הרב של הדרך באתנוגינזיס של וויקינגים, סלאבים, כוזרים ויהודים במאות ה-XI וה-X במישור הרוסי, האזור בו קמה והתחזקה רוסיה של קייב.

סיכום

הבנת העמקת מורכבותן של המערכות הללו מאפשרת לנו את הלימוד של תהליכי האתנוגינזיס, אשר התרחשו במישור הרוסי בתקופה המוגדרת, דהיינו במאות ה-IX ועד ה-X, והביאו להתפתחותו של עם חדש – העם הרוסי.

העם שכיום מהווה אחת האומות הגדולות בעולם, עם אשר הרחיב את הטריטוריה במשך מאות שנים והיא משתרעת, אפילו היום, אחרי התפרקותה של ברית המועצות (סוף 1991), על פני מזרח אירופה ולכל רוחבה של אסיה. אך גם היום, כאשר מגדירים את המושג "העם הרוסי" לא ניתן להתעלם מהעובדה, כי העם הזה כולל בתוכו מספר רב של קבוצות אתניות. ברוסיה של ימינו מעל 100 עמים שונים, ביניהן: סלאבים, פינים, טיורקים, קזאכים, טטארים, צ'רקסים/צ'צ'נים, גרמנים, יקוטים ורבים אחרים (שלא נשכח יהודים, אפילו אחרי גלי העלייה הגדולים לארץ ישראל).

האין זאת העמקת המורכבות של השלב ההתחלתי, כאשר נפגשו שבטים סלאביים, ויקינגים, יוונים, מוסלמים, כוזרים ויהודים במישור הרוסי החל מהמאות ה-IX – X? תפוכות רבות ספגו הרשתות, אשר נוצרו והתפתחו באזור זה, וכללו בתוך ההיררכיה הפנימית שלו את הרשתות, כגון: האתנית, הכלכלית, המסחרית, התחבורתית, הצבאית...

הסיכום שאחרי הסיכום

זוהי מערכת מורכבת רב-גונית, אשר העמיקה את מורכבותה במרחב תוך כדי זרימת הזמן. וכיום, בעידן הגלובליזציה, כבר קשה להגדיר את גבולותיה באופן ברור וחד-משמעי, ובפרק זמן, שגם אותו לא ניתן לאמוד בדיוק מוחלט. הקושי נובע מהקשרים שהתפתחו, מתפתחים וימשיכו להתפתח בעתיד בכל מערכת עם מערכות אחרות. הסתעפות הזרימה במרחב רק נעשית מורכבת יותר ויותר, וההגדרה המדויקת יחסית של תקופה ומרחב היא פורמלית למדי.

הגישה הפורמאלית הזו נועדה להתמקד בעוד אחד מהשינויים בתהליך האתנוגינזיס, בעוד קטע עם רצף ביפורקציות, בדומה לנחל שבעוד אחד השלבים של זרימתו נאלץ להסתעף לשני כיווני זרימה. איזה מהם ידעך ואיזה יתפתח לנהר איתן וחזק דיו לספח אליו את מימי נחלים נוספים, יאריך ימים ומיילים, או קילומטרים, ויגיע לים הפתוח, ובו מסלול הזרימה יהפוך למורכב עוד יותר, עד שלא ניתן יהיה להמשיך ולעקוב אחריו, אלא אם העברת האינפורמציה לא תיפסק...